

HONGAARSE STUDENTEN OP BEZOEK IN ROTTERDAM

DOOR DR. G.H. VAN DE GRAAF

Het verschijnsel van de peregrinatie

Gedurende de periode vanaf het begin van de zeventiende eeuw tot aan het einde van de achttiende eeuw verbleven er in totaal enkele duizenden studenten uit Hongarije en Zevenburgen (Transsylvaanië, in het huidige Roemenië) voor kortere of langere tijd aan één of meerdere van de academies in ons land.¹⁾

Met name in de Hongaarse cultuur is deze 'academische peregrinatie' een oud, zeer diep verworteld verschijnsel. Reeds aan het einde van de dertiende eeuw komen we Hongaarse studenten uit Zevenburgen tegen aan de universiteiten in Bologna en Parijs. In de veertiende eeuw verblijven er reeds Hongaarse studenten o.a. aan de universiteiten van Wenen, Padua en Praag; vanaf de vijftiende eeuw ook te Ferrara, Firenze, Heidelberg, Ingolstadt, Keulen, Krakkau, Leipzig, Napoli, Perugia, Rome en Siena.²⁾

De kerkhervorming, die al heel vroeg een zeer sterke invloed uitoefende op volk en samenleving in Hongarije en Zevenburgen, gaf aan deze rijke peregrinatie-traditie nog eens te meer een sterke impuls. Vanaf halverwege de zestiende eeuw trokken zeer vele studenten uit Zevenburgen en Hongarije naar de Duitse, Zwitserse en later ook Engelse universiteiten. Sinds het begin van de zeventiende eeuw waren onder hen echter vooral de universiteiten in de Nederlanden in trek.³⁾

Onder deze Hongaarse studenten uit Zevenburgen en Hongarije kwamen jongeren uit adellijke families voor een meer algemeen academische vorming, maar verreweg de meesten van hen kwamen hierheen om hun theologische studie aan een hervormde faculteit op academisch niveau af te ronden. Eenmaal aan de academies hier studeerden zij behalve theologie vaak ook filosofie en medicijnen.⁴⁾

Soms verbleven zij jarenlang aan één of meerdere van de toenmalige academies in Leiden, Franeker, Groningen, Utrecht en Harderwijk. Enkele van de Hongaarse peregrini studeerden zelfs ook enige tijd aan één van de niet-universitaire instellingen voor voortgezet onderwijs in ons land, met name aan de Illustre School

te Deventer en aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam.

Reisdagboeken en brieven

Vele van deze studenten hebben tijdens hun verblijf in het buitenland een reisdagboek of een zgn. 'album amicorum', een vriendenalbum, bijgehouden. Een groot aantal daarvan is in de loop der tijd zoekgeraakt, maar andere zijn uitgegeven of liggen nog onuitgegeven, soms zelfs verstoep en vergeten, in archieven in Nederland, Hongarije en Roemenië. Niet zelden hebben de Hongaarse peregrini ook op hun beurt hun naam en een groet ingeschreven in het vrienden-album van Nederlanders.

Daarnaast is er zo nu en dan ook correspondentie van deze studenten met het thuisfront bewaard gebleven. In deze reisverslagen en brieven komt meer dan eens ook Rotterdam voor. Rotterdam bezat toen weliswaar geen universiteit, maar toch kwamen de peregrini ook hierheen, want tijdens de universitaire vakanties trokken zij er maar al te graag op uit - in groepjes, met hun kameraden of bedienden, of alleen - om het een en ander van ons land te zien.

Vanaf het midden van de zeventiende eeuw was op deze reizen - getuige het voorhanden zijn daarvan in bibliotheken in Hongarije en Transsylvanië - de in 1630 bij Elzevier uitgegeven reisgids over ons land een door hen op deze tochten veelgebruikt hulpmiddel.⁵⁾

Zo vinden we in de reisverslagen, brieven en dagboeken van de studenten uit Hongarije en Zevenburgen diverse malen ook sporen van bezoeken aan Rotterdam. Enkele van deze dagboeken en brieven heb ik nog eens er op nageslagen, nieuwsgierig naar de indrukken van deze reizigers over onze stad. Benieuwd ook hoe die er in de zeventiende en achttiende eeuw uitzag in andermans ogen.⁶⁾

Het belang van Rotterdam in Hongaarse ogen

Als algemene indruk wordt uit deze reisverslagen al spoedig duidelijk hoe voor de Hongaarse bezoekers Rotterdam tot aan de tweede helft van de achttiende eeuw geen stad op het eerste plan was. Terwijl men in de academiesteden alsook in Amsterdam en 's-Gravenhage steeds meerdere dagen doorbracht, verbleef men te Rotterdam zelden langer dan één of twee dagen.

In de jaren 1633-1635 vormde Rotterdam voor de 20-jarige baron Gábor Haller niet veel meer dan een overstapstation, dat hij meerdere malen aandeed op weg naar of van Dordrecht en Delft.⁷⁾

In de eerste in de volkstaal geschreven Encyclopedie van de hand van de Zevenburgse theologiestudent János Apáczai Csere vinden we ook een signaal van de geringere belangrijkheid van Rotterdam in die tijd.

Apáczai schreef zijn Encyclopedie in het Hongaars tijdens zijn studieverblijf in Utrecht van 1648-1653. De eerste uitgave verscheen in 1655 in Utrecht. Als de belangrijkste steden van Holland somt hij op: 'Dordrecht, Haarlem, Delft, Gouda, Amsterdam, Leiden (Lugdunum) en een wel zeer belangrijk dorp, Den Haag'.⁸⁾

Het is opvallend en veelzeggend dat iemand, die zolang in Nederland verbleef en de weg daar, mede door zijn Nederlandse echtgenote Aletta van der Maet, zo goed kende, Rotterdam niet noemt onder de belangrijkste steden van Holland. Dat was dus nog in de vijftiger jaren van de zeventiende eeuw.

Maar ook in het begin van de achttiende eeuw blijkt nog iets dergelijks uit het dagboek van de theologie-student János Miskolczy-Szjgyártó. Wanneer hij op 8 mei 1715 Rotterdam aandoet, begint hij daarover als volgt:⁹⁾

'[Van Delft zijn wij] naar Rotterdam gevaren; de vaart duurde 2 uren en wij betaalden 5 stuivers aan de schipper.

In Rotterdam zijn wij om 11 uur aangekomen; wij namen logies dicht bij de poort en verorberden daar ons noenmaal, hetwelk zeer schamel was en toch betaalden wij - weliswaar met een scheutje wijn - per persoon 9 stuivers en 3 duiten.

Wij wilden hier niet lang blijven, maar om toch iets van de stad te zien, heb ik een beetje rondgeslenterd en ben ik eerst naar de Grote Kerk gegaan. ...'

Een en ander wil echter zeker niet zeggen dat de Hongaarse en Zevenburgse peregrini in de zeventiende eeuw Rotterdam geheel en al links lieten liggen.

Een Hongaar bezoekt Rotterdam, mei 1618

Om te beginnen wil ik u graag uitvoerig mee laten lezen in de oudste reisbeschrijving die tot nu toe in het Hongaars bekend is. Zij is van de hand van Márton Szepsi Csombor, die in mei van het jaar 1618 als 23-jarige - bij uitzondering niet voor studie, maar als een echte toerist - ons land een dag of 7 à 8 aandeed.¹⁰⁾

Hier volgt zijn betrekkelijk uitvoerige relaas over zijn bezoek aan Rotterdam:

56. Een Hongaarse student op weg van Debrecen naar Utrecht. Op de achtergrond rechts de protestantse kerk te Debrecen en links de Domtoren te Utrecht. Bronzen gedenkplaat door Imre Nagy in het Academieggebouw van de Universiteit te Utrecht, 1935/36. Foto Universiteitsmuseum, Utrecht.

'... Ik kwam door de Delftsche Poort binnen en toen ik een logement zocht, riep een christelijke weduwvrouw mij in haar huis, dat het teken van de zeeslak droeg. Na mijn spullen te hebben neergezet (ik had niet anders dan een hemd en een gebedenboekje), ging ik op stap om de stad in ogenschouw te nemen. De kerken hebben bijna dezelfde bouw als de overigen, welke ik reeds beschreven heb, zodat als iemand één van de kerken van Holland heeft bekeken, hij ze allen heeft gezien; en zo is het ook met het aanzicht van de steden: de vele bruggen, grachten, de zeden enz. Maar Rotterdam verschilt daarin van de overige steden, dat hier in hoge mate allerlei verschillende godsdiensten zijn, zoals die van de Calvinisten, de Papisten, de Arianen, de Arminianen, enz.

Er zijn naar de zeezijde bijzonder grote, sterke bolwerken; er is een goede haven, die erg diep is en waar men dagelijks met niet geringe verrukking de schepen kan zien, die uit velerlei landen en vele streken aangekomen zijn.

Deze stad was de vaderstad van die grote Erasmus van Rotterdam, over wie gezegd wordt: *Huic uni licuit dicere quod libuit* - d.i.: deze ene mocht als enige zeggen wat hij wilde. Te zijner ere heeft men op de brug in het centrum van de stad een standbeeld van hem opgericht, waarop hij in de linkerhand een boek, in de rechterhand een bordje houdt ... Zijn gezicht is als dat van een oude vrouw, baardeloos; zijn muts vierhoekig, zoals de kanunniken die plegen te hebben; aan twee zijden naast hem houden twee leeuwenbeelden het wapen van de stad.

Ik bekeek de geschutsstukken van de 114 schepen van deze stad; onder haar vele schepen waren de grootsten genoemd naar Erasmus en Jona. Op de 'Erasmus' is een opschrift, dat in onze taal als volgt luidt: 'Toen men mij maakte, noemde men mij Erasmus'. Het draagt het beeld van Erasmus, waaruit blijkt hoe hoog Erasmus in zijn vaderland nog in ere wordt gehouden.

De stad heeft veel windmolens en de karren mogen vrij de stad binnenrijden. De vis is er goedkoop, het brood en het vlees zijn er bijna even duur als elders in deze streek, de wijn zelfs nog duurder. De stad heeft een mooie wandelgelegenheid vlakbij het water op 17 houten pijlers. Hier ziet men al geen schepen meer zonder geschut zoals in Danzig, in Denemarken of in Amsterdam, want de zee is behoorlijk gevaarlijk vanwege de gewapende piraten. Daarom zijn er grote schepen met een heel mooie uitrusting, waarop 24, 25, 26, 27, 28 kanonnen, trompetters, met veel manschappen en vlaggen. Al deze dingen bekeken hebbend, probeerde ik recht-

streeks naar Engeland te gaan, maar toen mijn weduuvrouw van mij vernam met welk doel ik aan het rondzwerven was, -namelijk slechts om landen, zeeën, steden, burchten en volkeren te zien en mij van de mooie dingen daar op de hoogte te stellen-, stond zij mij niet toe, dat ik rechtstreeks naar Londen zou gaan, maar kwam zij zelf voor 75 geldstukken met een schipper, die zich opmaakte om naar Zeeland te gaan, overeen om mij daarheen mee te nemen. Ik nam afscheid van haar, bedankte haar voor haar grote hulpvaardigheid (moge de Here God haar heel haar leven het goede geven) en ging aan boord van het schip, dat de naam 'De Grauwe Kat' droeg en des anderen daags bereikten wij met behulp van de wind Dordrecht.'

Zoveel als deze Márton Csombor tekenden de meesten in hun dagboek niet op over Rotterdam. Uit zijn reisverslag is reeds aardig af te lezen wat in die tijd en daarna interessant was aan Rotterdam in Hongaarse ogen.

Het is duidelijk dat de Hongaarse en Zevenburgse studenten Rotterdam niet bezochten voor studie-doeleinden. Toch heeft Rotterdam al in de zeventiende eeuw een poging gedaan om ook op dit gebied niet helemaal achter te blijven. En ook onder de Hongaarse studenten is dit niet geheel en al onopgemerkt gebleven.

De Illustre School te Rotterdam

In de tweede helft van de zeventiende eeuw ontstond in de Nederlanden een ware hausse in het stichten van stedelijke scholae illustrae. Deze vorm van onderwijs beoogde met name een voorbereiding op de universitaire studie te geven alsook een meer algemene vorming zonder dat de studenten daarvoor de stad behoeften te verlaten en onderwijssubsidies dus naar elders afvloeiden.¹¹⁾

Van 1630 tot 1655 werden dergelijke scholen gesticht in Deventer, Amsterdam, Dordrecht, 's-Hertogenbosch, Breda, Middelburg en Nijmegen. Later ook nog in Maastricht, maar daarvóór was het ook in Rotterdam, nl. in 1681, reeds tot de stichting van een Illustre School gekomen.

In dat jaar werden Johannes Sylvius en de hugenoten-vluchtelingen Pierre Jurieu en Pierre Bayle benoemd tot hoogleraar resp. in de beide rechten, in de theologie en in de filosofie. Met name in deze laatste twee figuren had men coryfeeën van internationale allure binnengehaald. De Rotterdamse Illustre School heeft na dit veelbelovende begin echter steeds een fragmentarisch bestaan geleid.

Naamlijsten van haar studenten zijn bij mijn weten niet bewaard gebleven. Onderzoek in archieven en in studies over de school en enkele van haar hoogleraren¹²⁾ leverde als resultaat op dat met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid aan de Rotterdamse Illustre School geen Hongaarse studenten hebben gestudeerd.

Toch is het nu ook weer niet zo dat de Hongaarse peregrini van het bestaan van deze school in het geheel niet op de hoogte zouden zijn geweest. In de paasvakantie van 1780, toen de Illustre School nog slechts titulair bestond, was de Hongaarse theologie-student József Keresztesi in Rotterdam op bezoek en hij noteerde daarbij in zijn dagboek:¹³⁾

'Er is in Rotterdam een mooi gymnasium hetwelk in het jaar 1681 werd gebouwd. Professoren hier waren: Petr. Jurrien [!i.e.: Jurieu] Theolog., Payle Philos. [i.e.: Pierre Bayle, prof. in de filosofie en geschiedenis, 1681-1693]. Professoren zijn er 6 in getal, drie van hen doceren theologie en talen, drie filosofie, medicijnen etc.'

Het is uit deze aantekening duidelijk, dat Keresztesi omtrent de Illustre School wel de klok had horen luiden, maar niet wist waar de klepel hing. Tegelijk wordt uit deze notitie duidelijk dat zelfs honderd jaar na dato de namen van Jurieu en Bayle nog steeds internationale bekendheid genoten en met de Rotterdamse school verbonden werden.

Hoewel er, zoals gezegd, geen spoor te vinden is van enige studie van Hongaarse of Zevenburgse studenten te Rotterdam zijn er wel enkele aanwijzingen dat zij soms de ontmoeting met genoemde beroemde geleerden gezocht hebben. In juni 1694 nam graaf Mihály Bethlen de gelegenheid waar om de 'predikanten Jourieu [sic!] en Chauvin' te bezoeken.¹⁴⁾

Alle studenten die buitenlandse academies bezochten, was het er in die tijd namelijk ook om begonnen met zoveel mogelijk interessante, voorname en geleerde persoonlijkheden in dat land kennis te maken. Zo'n soms onverwacht bezoek bij een geleerde van naam, meestal op recommandatie, was dan ook heel normaal. Veelzeggend is dat Bethlen's bezoek juist deze internationaal geöriënteerde predikanten in Rotterdam gold. Pierre Jurieu was namelijk aanvankelijk hervormd predikant en professor in het Franse Sedan en sinds 1681 professor aan de Illustre School te Rotterdam en tevens predikant bij de Waalse gemeente alhier. Étienne Chauvin was eveneens een hugenoten-predikant die eerst na de herroeping van het edict van Nantes uitgeweken was. Hij woonde

sinds 1685 te Rotterdam, waar hij wel eens kerkdiensten waarnam en filosofielessen gaf, totdat hij in 1695 tot hervormd predikant en professor in de filosofie te Berlijn werd benoemd.

Enkele jaren na graaf Mihály Bethlen brengt de jonge Zevenburgse baron Pál Teleki een bezoek aan Rotterdam. In zijn vrienden-album vinden wij op 14 mei 1697 een teken dat ook hij bij deze gelegenheid een ontmoeting heeft gehad met Jurieu. Op die datum staat namelijk de te Rotterdam ingedragen inscriptie te lezen van 'Petrus Iurieu Ecclesiastes, Sacrosanctae Theologiae Doctor.'¹⁵⁾

Naast contacten van meer academische aard werden door de peregrini niet zelden ook ontmoetingen in meer kerkelijk kader gezocht. In het 'album amicorum' van de theologie-student István Kérészi vinden we in mei 1718 een inschrijving, die er op wijst dat hij in die tijd aan één van de Rotterdamse hervormde predikanten een bezoek heeft gebracht. Deze schreef namelijk in Kérészi's album de volgende opdracht:

'Invidiam virtute, malum pietate, favore
Osores vinces, spe precibusque Deum.

Reverendo Clarissimo ac Doctis-
simo Domino Possessori
in transitu honorifi-
ce salutanti honoris
et amoris causa ap-
posuit

Vilhelmus fon Vezzen¹⁶⁾

Minister Reformatus Rhoterodamensis
Anno 1718 3 Nonarum Maji.'¹⁷⁾

Waar men Rotterdam dus in vele opzichten in het voorbijgaan aandeed, was een kort bezoek aan deze stad toch vanaf het begin een 'must' voor alle Hongaarse en Zevenburgse studenten die in de Nederlanden vertoefden. Men kan zelfs zeggen dat Rotterdam een soort bedevaartoord voor hen was. Deze bedevaart was zonder uitzondering gericht op de herinnering aan Erasmus.

Bedevaart naar de stad van Erasmus

In bijna alle dagboeken wordt als belangrijkste punt voor Rotterdam aangemerkt dat het de geboorteplaats van Erasmus is. De

theologische student István Kérészi kon in 1717-18 in Rotterdam vanwege tijdsgebrek niets bekijken 'behalve... het standbeeld van Erasmus.'

In Zevenburgen en Hongarije leefden veel bewonderaars van Erasmus en sinds het begin van de zeventiende eeuw werden zijn werken ook in het Hongaars vertaald. De meesten zagen hem vooral, zoals István Kérészi schrijft, als iemand 'die levend ten tijde van de hervorming de godzalige hervormers zeer toegenegen was en die, omdat hij in sommige opzichten de hervorming bevorderde, om deze reden door meerdere collega-monniken werd verafschuwd.'¹⁸⁾

Van het standbeeld zelf zegt hij dat het staat 'midden op de markt, op een stenen sokkel, in de uit steen gehouwen gestalte van een lange schiere monnik, die in zijn hand een groot boek uitgestoken houdt.'

Naast de al eerder vermelde beschrijving door Márton Csombor maken ook Mihály Bethlen in 1693¹⁹⁾, János Miskolczy-Szigyártó in 1714-1716, Péter Bod in de jaren 1740-43 en István Somody in 1789-90 melding van het standbeeld van Erasmus, dat omstreeks 1564 werd opgericht, maar door de Spanjaarden in 1577 weer werd neergehaald, waarna de Rotterdammers er een nieuw gegoten beeld voor in de plaats hebben gesteld.

Intussen moet Márton Csombor een ander beeld (met als Erasmus' sterfdatum 11 juli 1536) hebben gezien dan de andere bedevaartgangers, want in 1622 werd het Erasmus-standbeeld van de hand van Hendrick de Keyser geplaatst.

János Miskolczy-Szigyártó noteert op 8 mei 1715 in zijn dagboek het volgende:²⁰⁾ 'Niet ver van deze kerk [nl. de Laurenskerk] zag ik op de straat op de brug van het kanaal de bronzen statue van Erasmus, die in zijn hand een boek houdt en twee bladzijden tussen de drie vingers van zijn rechterhand. Het heet, dat hij elk uur, als hij de klok hoort slaan, een bladzijde omslaat...'

Het uitvoerigst in de beschrijving van het standbeeld en het er tot op de dag van vandaag aan verbonden verhaal is de theologische student József Keresztesi, die in de Paasvakantie van 1780 Rotterdam aandeed. Afgezien van de overgeschreven opschriften luidt dit als volgt:²¹⁾ 'Hier werd geboren de beroemde Erasmus, tot wiens eeuwige nagedachtenis de Rotterdammers dan ook een standbeeld opgericht hebben, op de brug over de Maas, welke op de Grote Markt is. Men heeft zijn gestalte in brons gegoten en het is echt een groot standbeeld, zoals Erasmus uitgebeeld is in mon-

nikskledij, boek in de hand. Over dit beeld houdt men de Nederlandse kinderen als volgt voor de mal, dat men zegt dat, steeds wanneer Erasmus het slaan van de klok hoort, hij een bladzijde omslaat en dat, wanneer hij het laatste blad bereikt heeft, het einde van de wereld gekomen zal zijn...'

János Erdélyi probeert naar aanleiding van dit beeld tegelijk een karaktersketch te geven van de Nederlanders:

'Hollandse properheid. In 1622 houdt Rotterdam een beraadslaging of men het standbeeld van Erasmus moet schoon schrobben. En men beaamt dat, want men had nog niet erg veel verstand van kunst. Enkelen, die er wel verstand van hadden, richtten zich daartegen, zeggend, dat zo de getrouwe, Holbeinachtige trekken verloren zouden gaan. Dus schrobden ze hem niet, maar sindsdien is er niemand meer die Erasmus nog bewondert!'

Er was echter in Rotterdam van Erasmus nog meer te vinden dan zijn standbeeld. József Keresztesi schrijft verder: 'Het huis waarin Erasmus geboren is, is hier dichtbij, in de richting van de Grote Kerk, in een smalle straat, die men de Erasmusstraat noemt. Hier bevindt zich zijn beeltenis en nog een klein standbeeld van hem. Daaronder een langwerpige bord, waarop Italiaanse, Nederlandse en Latijnse verzen staan, zoals:

Aedibus his ortus Mundum decoravit Erasmus
Artibus ingenuis, religione, fide,
Fatalis Series nobis invidit Erasmum:
Sed Desiderium tollere non potuit.'

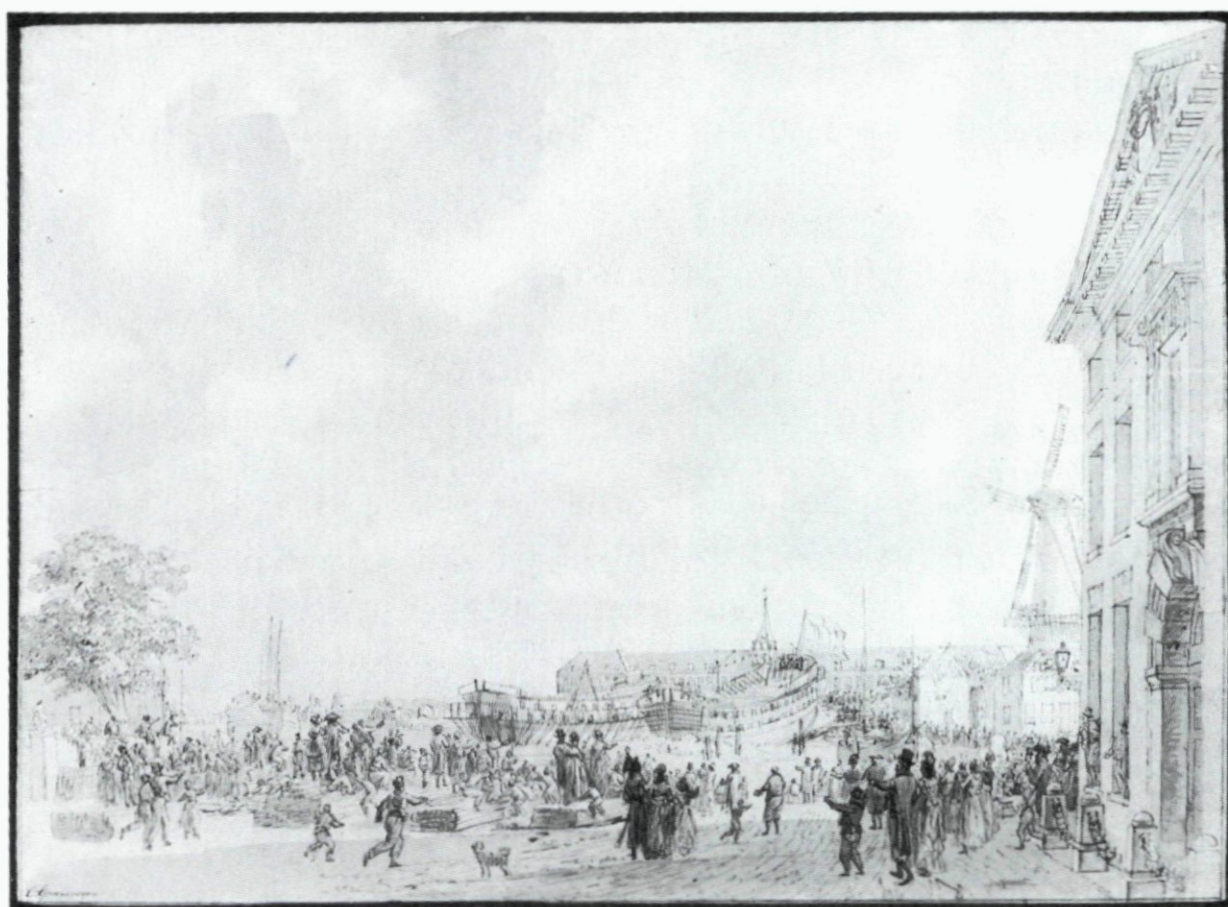
Wat József Keresztesi hier echter niet meer vond, is dat wat zijn voorganger-peregrinus János Miskolczy-Szűgyártó zo'n 65 jaar eerder in diezelfde buurt was kwijtgeraakt:

'Niet ver van deze brug is het huis, waar Erasmus geboren werd. NB. In een boekwinkel niet ver van dit huis heb ik mijn stok laten staan. ...'

In Rotterdam voor zaken

Reeds in de zeventiende en achttiende eeuw was Rotterdam een belangrijke transitohaven, met name ook in het verkeer van mensen. Voor veel Hongaarse studenten was Rotterdam een overstapstation op weg naar Engeland of richting Dordrecht, Zeeland en Frankrijk.²²⁾

Waar de jonge graaf Mihály Bethlen in 1693 zijn bezoek aan Amsterdam, Leiden en 's-Gravenhage van diverse kanttekeningen betreffende deze steden voorziet, wordt Rotterdam slechts opge-

57. De Grootemarkt met het standbeeld van Erasmus. Kopergravure door J. de Vou, ca. 1690. Collectie Gemeentelijke Archiefdienst, Rotterdam.

58. Het van stapel lopen van een schip op 's Lands Werf. Tekening door Gerrit Groenewegen, ca. 1800. Collectie Maritiem Museum Prins Hendrik, Rotterdam.

somd in een reeks van steden als Haarlem, Delft en Gouda.²³⁾

Overigens is het aardig om te lezen hoe deze Zevenburger later uit Engeland weer naar Holland terugkeert en hoe hij de overtocht over het hem zo vreemde verschijnsel 'zee' ervaren heeft:

'In het jaar 1694. Op 21 mei vertrokken we met het schip dat 's avonds naar Gravesend ging en toen we daar 's morgens aankwamen, was de Rotterdamse boot al vertrokken. Toch, door Gods goedheid, schepen we ons 's avonds in op een klein schip, waarmee we de 22ste beginnen te varen; maar omdat tegen de avond de wind draait, gooit men de ankers uit en overnachten we daarmee. De volgende dag, de 23ste, roeit men met tegenwind tot Harwich en die nacht verblijven we daar. Omdat ook de 24ste de tegenwind aanhoudt, keren we terug naar Chatham, naar Gravesend. De 25ste draait de wind, maar men vertrekt niet. De 26ste is er tot op de middag gunstige wind, waarmee men dan ook vertrekt...

Na opnieuw tegenwind te hebben gekregen, heeft men weer opont-houd en pas de 31ste mei komen we in Holland aan... God zij dank, die mij bewaarde tijdens mijn tocht op zee; de hoge, heilige God bid ik ook, dat Hij mij ook hierna beware en behoede op al mijn reizen.

In het jaar 1694, op 1 juni, door Rotterdam en Delft getrokken, komen wij te Leiden aan...'²⁴⁾

Een kleine 70 jaar later schrijft graaf József Teleki bij zijn vertrek uit Rotterdam in zijn dagboek:²⁵⁾

'De 20ste [nl. okt. 1760] heb ik elke route onderzocht waarlangs ik met zo min mogelijk kosten zou kunnen reizen. Hiertoe ging ik naar het 'Joll huis', dat aan de overkant van het water staat. Ik deed navraag naar het jacht, maar vond toch slechts dat het het goedkoopste was om met de publieke boot te gaan (Marel-Schemlt genaamd). De reis van het 'Joll huis' tot aan Antwerpen per koets zou voor drie personen opgelopen zijn tot minstens 50 florijnen; voor het jacht vroeg men eveneens 50 florijnen; op deze boot echter konden we, alles bij elkaar, voor 10 florijnen, met z'n drieën, hoewel niet te ontkennen valt, dat het ook minder gerieflijk is. Het jacht is een schip dat men op afspraak bestelt en pleegt doorgaans zeer gerieflijk te zijn. Met de koets echter pleegt men regelmatig tot aan Moerdijk te gaan en vandaar vervolgens tot Antwerpen met een gewone reiswagen. 's Avonds schreef ik drie brieven: één aan mijn jongere broer Adám in Leiden, een tweede aan de heer Lochner, eveneens te Leiden, de derde aan de weleerwaarde heer Evenhuis, de IJsselmondese predikant in IJsselmonde [!].²⁶⁾

Deze rechtschappen man ontmoette ik onlangs op reis per schip, en wel vanuit Rotterdam naar Leiden. Nadat ik toen met hem had kennismemaakt, nodigde hij mij bij zich uit in IJsselmonde, en ik beloofde ook, dat ik, indien het enigszins mogelijk was, zolang ik hier in Holland verbleef, eens bij hem aan zou komen. Aangezien ik nu met het oog op de haast die ik had niet naar hem toe kon gaan, legde ik daarvan in deze mijn brief rekenschap af. ...

[De 21ste] Na elf uur vertrokken we en we gingen door tot 's avonds omstreeks 7 uur. Daar gestopt zijnde, draaide 's nachts de wind. Onderweg zag ik, aangezien de schippers daar aanlegden, Dordrecht, (Hollands: Dort), een overigens ook aanzienlijke stad van Holland, maar speciaal beroemd om de daar in de 17de eeuw gehouden synode...'

Behalve als overstapstation kwam men echter ook naar Rotterdam voor andere zaken, bijvoorbeeld om het internationale transport van aangekochte boeken te regelen.

Enkele jaren na graaf József Teleki treffen we diens jongere broer, graaf Sámuel Teleki, op reis in Nederland. Deze reis begon hij met name na zijn studieverblijf aan de universiteit van Utrecht. In 1762 was hij op doorreis in Rotterdam, met de bedoeling hier tegelijkertijd zaken te doen. Graaf Sámuel Teleki was namelijk reeds in zijn studententijd een groot verzamelaar van boeken. Zijn verzameling is uitgegroeid tot een zeer kostbare bibliotheek, welke nog vandaag de dag in Tîrgu-Mures/Marosvásárhely te bewonderen is.²⁷⁾

Over zijn Rotterdamse bezoek tekende hij het volgende op: '... Op 19 november om 12 uur ging ik op bezoek bij de heer Mer-mann [!], die ook een rechtgeaard geleerde is; prof. Wesseling, hoogleraar in de geschiedenis te Utrecht, had mij aanbevolen kennis met hem te maken. Hij heeft een heel mooie en grote bibliotheek met daarin ook veel en zeer zeldzame boeken en manuscripten... Na het middageten ging ik naar een koopman, Schlemm geheten, die ook mijn in Holland gekochte boeken naar Ulm vervoerd heeft en hij zegde mij zijn welwillendheid toe om ook de overigen, welke ik in Leiden heb gekocht en daar achtergelaten heb, daarheen te doen transporteren. Evenals die werken ten aanzien waarvan ik in Leiden en Utrecht aan de boekhandelaren Luchtman en Padenburg opdracht gaf om die voor mij te kopen.'²⁸⁾

Gedurende Sámuel Teleki's verblijf in Nederland, van augustus

1761 tot november 1762, kocht deze bibliofiel niet minder dan 365 boeken. Ten aanzien van hun verzending naar Zevenburgen noteerde hij: 'Ik heb al deze in de Nederlanden gekochte boeken in Utrecht in een grote kist gedaan en ze, zorgvuldig bedekt met stro, gezonden naar de correspondenten Schlemm en Weymar in Rotterdam. Handt. Utrecht 6 Aug. 1762.'²⁹⁾

Kennelijk gingen deze transporten niet bepaald gratis, want elders schrijft Teleki in dit verband: 'Geloof me! Dom, boers zijn deze Hollanders; de Zwitsers zijn Fransen bij hen vergeleken. Met heel hun hart en ziel hangen zij aan het geld...'

Voor weer andere zaken verbleef in 1697 Pál Dimjén Kolozsvári enige tijd in Rotterdam. Al eerder, nl. van 1682-1690, had deze unitarische Zevenburger in Nederland gewoond en wel als filosofisch, theologisch en medisch student te Leiden. Daar was hij ook in 1689 tot doctor in de medicijnen gepromoveerd. In 1690 naar Zevenburgen teruggekeerd, werd hij in Kolozsvár (Claudiopolis, tegenwoordig Roemeens: Cluj-Napoca) professor en rector van het Unitarisch Collegium. Toen in 1697 dit Collegium en enkele Unitarische kerkgebouwen door een brand (welke een groot deel van de stad Kolozsvár in de as legde) werden verwoest, reisde Pál Dimjén Kolozsvári naar de Nederlanden om daar voor zijn getroffen school en kerk een grootse geldinzameling te houden. Hij bleef hier ongeveer een jaar en het is niet zo vreemd dat we hem tijdens deze reis ook in Rotterdam aantreffen. De Unitarische Kerk in Zevenburgen heeft immers steeds banden onderhouden met de Nederlandse remonstranten. De remonstranten nu hebben van meet af aan in Rotterdam steeds een sterke vertegenwoordiging gekend.

Genoemde Dimjén Kolozsvári schreef op 3 oktober 1697 vanuit Rotterdam een brief aan de jonge Zevenburgse baron Pál Teleki, die op dat moment te Leiden verbleef. Zij hadden elkaar reeds op 22 september daaraan voorafgaande, hetzij in Utrecht, hetzij in Den Haag, ontmoet. Pál Kolozsvári was bij die gelegenheid, samen met twee reisgenoten, bij Pál Teleki op het avondeten geweest. Het kasboek van de laatste vertelt ons daarover nog, dat dat hem in totaal op 4 florijnen en 29 stuivers kwam te staan: voor 2 florijnen en 2 stuivers werd 3 mengel wijn gehaald (1 mengel = 1,53 liter), het avondeten zelf kostte 2 fl. en 16 st., voor 4 stuivers werd er aan tabak gehaald en de verzorging van de pruik kostte ook nog 7 stuivers.³⁰⁾

In zijn brief van 3 oktober nu probeert Kolozsvári een ontmoet-

ting met Teleki te arrangeren.³¹⁾ De aanleiding tot een noodzakelijke ontmoeting was dat Teleki kennelijk in geldnood zat en graag op korte termijn een flinke som gelds wilde lenen. Wel, Pál Dimjén Kolozsvári had kennelijk al het een en ander ingezameld, zodat hij voor een samen overeen te komen wisselkoers Teleki wel wat voor wilde schieten. En zo is dat ook gebeurd. Omdat Kolozsvári in de eerste week van oktober ziek werd, begaf Pál Teleki zich op 6 oktober 1697 's morgens om 5 uur hoogstpersoonlijk naar Rotterdam, vanwaar hij 8 oktober 's avonds om 10 uur weer terugkeerde naar Leiden. Aan deze reis gaf hij, zo noteerde hij, aan reisgeld, aan de kruiers, eten, logies en tip voor de bediende van de gastvrouw van zijn gastheer de somma van 11 fl. en 10 st. uit.³²⁾

Getuige de schuldbekentenis van Pál Teleki aan Pál Dimjén Kolozsvári, opgemaakt te Rotterdam op de 8ste oktober, had de eerste bij laatstgenoemde niet minder dan 1987 florijnen en 10 stuivers opgenomen. In totaal een waarde van 382 goudstukken.³³⁾

Pál Teleki lijkt met deze lening zeer tevreden geweest te zijn, gezien ook het feit dat hij Kolozsvári op 7 oktober in zijn vriendenalbum liet schrijven. Deze schreef daarin: 'okt. 7 styli novi Paulus Dimien Philosophiae et Medicinae Doctor et apud Claudiopolitanos in Transilvania Practicus.' Bij deze gelegenheid werd het vrienden-album van Pál Teleki te Rotterdam ook nog getekend door ene 'Johannes Bredenburg'.³⁴⁾

Ook Pál Kolozsvári zal om deze financiële transactie verheugd geweest zijn, omdat hij op deze wijze heel wat minder geld op risikante wijze naar Zevenburgen mee terug moest vervoeren. De afspraak met Teleki was immers dat diens moeder de geleende som in Kolozsvár per ommegaande zou uitbetalen aan de curatores van de Unitarische kerk.

De enige die, naar achteraf bleek, niet zo blij, maar werkelijk woedend was over deze gang van zaken, was de moeder van Pál Teleki, Judith Vér. Zij stak dit in de daaropvolgende correspondentie dan ook niet onder stoelen of banken.³⁵⁾ Twijfel over het al dan niet verantwoord zijn van haar zoons uitgaven-niveau, twijfel over de afgesproken wisselkoers, maar zeker ook het feit dat zij als edelvrouwe met een hoog aanzien in de Hervormde kerk in Zevenburgen voor een ogenblik financieel in het krijt stond bij curatoren van de Unitarische kerk aldaar zullen tot haar woede hebben bijgedragen.

In de Remonstrantse bibliotheek te Rotterdam bevindt zich nog

steeds correspondentie met betrekking tot deze grote geldinzamelingsactie van Pál Dimjém Kolozsvári. Kolozsvári heeft van de Remonstrantse kerk in Nederland in totaal circa f 9.500 ontvangen, waarvan, naar zijn eigen zeggen, f 2505,13 van de Remonstrantse gemeente te Rotterdam.³⁶⁾

Sightseeing in Rotterdam in de tweede helft van de achttiende eeuw

Behalve Erasmus en zakelijke transacties waren er in Rotterdam ook nog wel enkele bezienswaardigheden, die de aandacht van de student-toeristen uit Zevenburgen en Hongarije trokken. Zo bijvoorbeeld de

a. Laurenskerk.

József Keresztesi schrijft:³⁷⁾ 'Naast de overigen is hier een grote kerk, welke een zeer hoge toren naast zich heeft staan. Die is stomp van vorm, omdat hij geen spits heeft. De stenen worden met sterke ijzeren haken en met tin samengehouden.'

Het blijkt met name een geliefkoosde bezigheid om de toren van de Laurenskerk te beklimmen. 150 jaar eerder dan Keresztesi, in 1634, was ook baron Gábor Haller al in en op de toren geweest: 'Augustus, de 7de. Rotterdam. Ik was op de toren, tot de top waarvan het 388 treden omhoog klimmen is.'³⁸⁾

Bijna 60 jaar daarna schrijft Mihály Bethlen (die altijd al teveel dronk): 'in de toren werkten we ons naar boven en hadden uitzicht op Delft, Den Haag en Leiden.'³⁹⁾

Dat uitzicht vanaf de toren werd trouwens ook door anderen genoemd. Graaf József Teleki schrijft in zijn dagboek, oktober 1760: 'De 21ste. Ik bekeek de Grote Kerk en ik klom op het dak van haar stompe toren, vanwaar men een uitzicht heeft op geheel Rotterdam met de omliggende steden. Men ziet vanhier Den Haag, Delft, Leiden, Gouda, zelfs ook Utrecht.' Voor het genoegen van het beklimmen van de toren betaalde Teleki volgens zijn kasboek in 1760 24 stuivers; maar dit is naar alle waarschijnlijkheid het bedrag voor twee personen.⁴⁰⁾

Maar niet alleen het uitzicht vanaf de toren, ook het interieur daarvan intrigeerde de bezoekers. József Keresztesi, bijvoorbeeld, besteedde in zijn reisdagboek ook nog aandacht aan het carillon: 'de klokken zijn groot en er staan enige verzen op, zoals:

a) Quamvis lingua deest: linguâ resonantior omni
Resono et in nostris luditur arte sonis. Amstelod. 1660.

b) Grata est Angelicis mea musica mixta choraëis

Franciscus Hermony me fecit Amstelodami.

c) Dum campana sonans ex aequo divido tempus,
Temporis extremi tu memor esto tui.

d) Evoco voce sacrâ luteas ad Sidera mentes.

e) Et fidium modulis et acuto carmine Phoebi.

Het carillon bestaat uit vele klokken, die juist op dat ogenblik heel mooi de 12 uren sloegen. Op de top van deze toren loeien de winden. Vanhieruit kan men een groot deel van Nederland helemaal tot aan de oceaan zien. Rotterdam zelf is helemaal cirkelvormig en wordt omgeven door vrij veel windmolens en fabrieken. De dorpen en steden raken bijna elkaar en schijnen bijkans in de waterwegen te zwemmen. Daarover kon je in de toren een vers zingen als:

His aqua, terra; Domus, puppes; genus omne Batavûm
Ranarum speciem dicere jure potes.'

[= Water, land, huizen, schepen; met recht kan je dat hele geslacht van Batavieren een soort kikkers noemen.]

Ook het interieur van de Laurenskerk zelf is soms uitgebreid bekeken en beschreven. Op 8 mei 1715 bezichtigde János Miskolczy-Szíjgyártó de Laurenskerk en hij schrijft daarover:⁴¹⁾

'Hier zag ik de monumenten van drie admiralen: dat van Egbert Bartholomeus (= Meeuwisz) Kortenaar, 2. dat van Cornelis Witte de With quindecim proeliis celebris en 3. dat van Johannes van Brakel.

Ik zag in deze kerk een heel mooi hek, kostbaar bewerkt en met alabaster postament. ...'

József Keresztesi moet behoorlijk lang in de Laurenskerk verwijld hebben, want hij heeft heel wat aantekeningen gemaakt: 'De kerk is van binnen mooi, speciaal het voorste gedeelte van het koor is van kunstzinnige en geornamenteerde koperen stangen voorzien. De kerk heeft een planken zoldering, gewelfvormig'.

Vervolgens beschrijft hij gedetailleerd de grafmonumenten met opschriften van Bartholomaeus Cortenaar, Johannes Brachelius en Cornelis Witte de With. En wel als volgt:

'Op die van Bartholomaeus Cortenaar staat de gestalte van de admiraal, onder zijn hoofd een kanon, bij zijn benen zijn wapens; de zee onder hem. Het grafschrift is in het Nederlands. Daarboven echter dit opschrift:

Heroi Incomparabili

Egberto Barthelomaeoa [! i.e.: Bartholomaei a] Cortenaar

Archithalasso
Hoc virtutis et gloriosae mortis monumentum
Posuere Nobilissimi Domini Praefecti
Rei Maritimae ad Mosam 1665.

Die van Brachelius. Daarop zijn buste. Onder hem zijn strijdwapens, vlaggen, schepen, ankers.

Het grafschrift luidt:

Hôc tegitur Saxô Brachelius [!] Aequoris horror

Cui flamma, et ferrum cessit et unda maris.

Fallimur, an flammas et nunc vomit. aspice iam, iam

Ferrea, qui rupit, vincula, rumpet humum.

Die van Cornelius Witth, hij ligt er zelf op, in zijn rechterhand de commandantsscepter. Bij zijn voeten zijn helm. Aan de twee zijden van het monument Mars en Neptunus. Daarboven trompettert Fama. Twee engelen houden het wapen. Grafschrift:

Meritis en Aeternitati

Vittenii Cornelii De Witth [!] Equitis.

Qui Magnitudinem suam eidem elemento debuit

Cui praecipuam hac tenus Hollandia debet

Totum terrarum Orbem [!i.e. ambitum] circumnavigavit

Utramq. Indiam, Nauta, Miles, Praefectusque Nautarum ac

Militem vidit. Expugnato Speculatorio navigio.

Cum viribus ipse multum inferior: animo major esset,
Argentiferae Classi Americanae capiundae viam patefecit

Innumeras variarum Gentium naves

Cepit, Incendit, Submersit.

Per omnes gradus militiae Navalis eluctatus

Propaetor Patriae, classes et expeditiones maritimas

Annis XX rexit. Decies quinquies classi-

bus collatis Cum hoste confligit.

Raro aequatâ clade. plerumque Victor

Ac Tryumphator [!] [e] praeliis rediit.

Restabat Magnus tot belli facinoribus imponendus dies

VIII. Novembr. Anno MDLVIII. [!]

In freto Maris Baltici [!] Supremum virtutis opus edidit

Ibi primum in praelium ruens

[Pro]Praetoriam Solvorum [! i.e.: Suecorum] invasit, adflixit [!].

Dein Propraetoriam

Ac praegrandes aliquot Eorumden [!] alias,

Armis, Viris, Animis Instructissimas,

Solâ Propraetoria sua Rejécit, Adflixit [!], Submersit.

Donec a Sociis undique desertus. Ab hostibus undiq. circumfusus
Discerpto globis corpore, bellatricem Animam coelo reddidit.

Corpus

Ipse Rex Hostis

Generosâ fortitudinis hostilis admiratione

Splendide compositum in Patriam remisit.

Sic redeunt, quos honos ac Virtus remittunt.

Vixit An. [!] LIX.'

Tot zover Keresztesi's beschrijving van de Laurenskerk.

In zijn tijd, de 80-er jaren van de achttiende eeuw, was Rotterdam als stad en handelscentrum steeds groter en belangrijker aan het worden. Met name de handel, de haven en de schepen mochten zich in de warme belangstelling van de Hongaarse en Zevenburgse studenten verheugen.

b. De handel en de haven.

Na zijn uitvoerige beschrijving van Erasmus' standbeeld, geboortehuis en de Laurenskerk vervolgt József Keresztesi:⁴²⁾

'De haven van de stad is de tweede, na die van Amsterdam, zelfs in vele opzichten de eerste, want ook grote schepen kunnen hier laden, waar de zee niet veraf is. Naar Amsterdam echter kunnen de schepen niet verder komen dan Texel.'

Vanaf eind juni 1760 doet de jonge Zevenburgse graaf József Teleki meerdere malen Rotterdam aan. We pakken de draad van zijn reisdagboek op op 26 juni 1760:⁴³⁾

'De 26ste [juni]. Vandaar [d.i. Nijmegen, GHvdG] vertrokken wij per schip richting Rotterdam (dagelijks gaat er een schip van hier naar daar) en wij sliepen aan boord. 's Anderendaags, de 27ste, kwamen wij vroeg in Rotterdam aan. Ik stond zeer versteld van de commercie hier. De stad is groot en zeer mooi; alle straten hebben voor het meerendeel grachten, in verband waarmee deze stad een voordeel heeft, dat waarschijnlijk geen enkele andere stad in Europa heeft, namelijk dat ieder voor zijn huis zijn schip met handelswaar kan laden en lossen. Ongehoord rijke mensen zijn hier ook in grote getale. De schepen die hierheen komen, moeten een grote omweg maken, want langs de kortste weg is het water erg ondiep, zó dat, naar men mij vertelde, naar een plaats die twee uur gaans van de stad is men een omweg van veertien uur dient te maken. Vanhier gingen wij, via de grachten, 's middags om vier uur vertrekkend, tegen de avond naar Leiden. Het is van hier tot aan Delft tweeëneenhalf uur, vandaar tot aan Leiden circa drieëneen-

half uur. Dat reizen door de vaarten is iets heel moois en een groot gemak. Uit Rotterdam vertrekt, bijvoorbeeld, ieder uur een schuit zowel naar Leiden als naar Den Haag en het kost weinig. De schuit, die mooi en overdekt is, wordt door een paard getrokken. De 28ste juli. Nadat we onze waard betaald hadden, ging mijn jongere broer [nl. Adám Teleki, GHvdG] terug naar Leiden, ik echter ging naar Rotterdam om de tewaterlating van een marineschip te zien. Daar aangekomen nam ik mijn intrek in het 'Schweinshoof' (Disznófö), [= Het Swijnshoof] dat hier het belangrijkste logement is, eigendom van een weduwvrouw.'

In zijn kasboek vermeldt József Teleki op 21 oktober 1761 ook nog dat de waardin van het 'Schwinshoft' mevr. Weisweiler heette.⁴⁴⁾

'De 29ste 's morgens heb ik 'een marineschip met 14 stukken geschut bezichtigd (Uit zijn kasboek blijkt dat hij voor deze bezichtiging iemand een geschenk gegeven had ten bedrage van 1 fl. en 24 st.);⁴⁵⁾ een verschrikkelijke 'machina' was dat. Volgens degene die mij elk onderdeel ervan liet zien, was haar lengte 160 voet en nog wat. Het aan boord klimmen is lastig en deels ook gevaarlijk, want als men het touw, waaraan men zich vasthoudt, uit de handen zou laten glippen of de voet zou onder het klimmen van die wel zeer smalle, 3 of 4 duim brede, sporten afglijden, dan zou men in het water vallen. 's Middags zag ik hoe ze het andere marineschip te water lieten. Er was ontzettend veel volk te hoop gelopen om dit schouwspel te zien. En het was zeer zeker ook het aanzien waard, hoe dat vreselijk grote gevaarte met grote vaart het water inging. Wij bevonden ons op een ander schip daarnaast, op een gepaste distantie, maar desondanks kwam door deze aanval het schip onder onze voeten als een wieg in beweging. En ik was ook wel een beetje geschrokken, want ik dacht dat ons schip onklaar was geraakt, terwijl ze het juist nog maar net gerepareerd hadden. Ook op het schip dat te water werd gelaten zelf bevonden zich Jan Rap en zijn maat, kinderen en van dat soort in een enorm grote menigte. De hoge heren van hier waren allen er op uitgetrokken om te komen kijken. Op de terugweg naar Den Haag leerde ik op de boot een Ls. [= Lambertus] Evenhuis genaamde predikant van IJsselmonde kennen; hij nodigde me met sterke aandrang uit om hem eens thuis op te zoeken. ...'

c. Overige opmerkelijkheden.

We volgen József Keresztesi op zijn tocht naar en door Rotterdam

vanaf Gouda in 1780:⁴⁶⁾

'Van hier tot Rotterdam kan men ook te voet gaan, wat tot hier 4 uur gaans is; er is een mooie, met bomen beplante weg over de kruin van de IJsseldijk. Van hier kan men het Hollandse landschap zien, haar vele waterwegen, tuinen; vele grotere en kleinere dorpen; uitspanningen; windmolens die water spuien, etc. De postkoets gaat echter ook regelmatig voor 3 florijnen en 5 stuivers, 's middags om 4 uur, met veel gerammel. Wij gingen daarmee ... **Rotterdam.** Na Amsterdam de rijkste en prachtigste stad van Holland. In de stad zijn 6621 huizen. Haar naam ontleent zij aan de brede vaart in haar, welke de Rotter [!] heet, en van het woord Dam, dat 'töltés' (= dam) betekent. De grachten van de stad zijn groot en zij zijn allemaal van begin tot eind met bomen beplant. Het water erin is zoet en dat komt waarschijnlijk daardoor, dat zij het uit de Maas opnemen. Men kan hier werkelijk prachtige huizen zien, speciaal de openbare gebouwen...'

Graaf József Teleki kwam 20 jaar eerder naar Rotterdam, niet zozeer om er de gebouwen als wel om er de mensen te bekijken. Hij schrijft daarover:⁴⁷⁾ 'De 28ste [augustus 1760] om vijf uur 's morgens was ik in Leiden, maar daar slechts het middageten genuttigd hebbend, ging ik 's middags naar Den Haag, om vandaar 's anderendaags naar het Rotterdamse feestgedruis te gaan, dat ze hier 'Kermetz' noemen, om de Hollanders te bekijken. Ik nam mijn intrek in 'het Engelse Parlement'.

De 29ste vroeg in de morgen ging ik op bezoek bij baron Schell en naar de graven Thun, die in het Schweinshoofd gelogeed waren, maar aangezien zij reeds gisteren de Rotterdamse kermis afgeloopen hadden, ging ik er slechts alleen met mijn bediende heen. Na daar in het Schweinshoofd het middageten gebruikt te hebben, heb ik 's middags tussen de tenten een rondje gedraaid en nog dezelfde dag ben ik naar Den Haag teruggegaan. Deze Rotterdamse Kermis behoort tot de beroemdsten hier en het is zeker dat zowel wat er te doen is als het aantal bezoekers zeer talrijk is. Hij duurt een week. ...

De 19de ... 's Middags vertrok ik uit Leiden en op deze dag ging ik naar Rotterdam, waar ik, evenals een andere keer, mijn intrek nam in het Schweinshoofd.'

József Keresztesi vervolgt over zijn sightseeing in Rotterdam:⁴⁸⁾ 'Bovenop de poort bij de haven ziet men twee enorme leeuwen Ao 1598. Aan de ene kant staat geschreven:

Nisi Dominus custodiat Civitatem;
frustra vigilat qui custodit eam.

Aan de binnenzijde:

Est Leo cunctipotens, pulchrae qui moenia portae
Servabit, quâ Rotta fluit, qua terra virescit.

Bovenop alle poorten houden grote leeuwen de wacht; die in de richting Delft heeft mooie standbeelden, zoals Mercurius, Thetis, Neptunus, Venus en veel legerwapens. Hier dichtbij is een andere poort, waarop vier grote leeuwen liggen, en daartussen een hoge zuil in de vorm van een moskee.

Prachtig zijn de openbare gebouwen, zoals het wapenhuis naast de poort in de richting Utrecht. Op de voorgevel hiervan velerlei wapens, trommels etc. In de hof ervan grote kanonnen. Aan de andere zijde het provinciehuis. Ervoor staat een hal op palen, erboven het wapen van Holland; in het midden een enorme adelaar, die tussen zijn klauwen een grote, gouden kroon houdt.

Hier zijn ook marineschepen met geschut te zien, maar niet groter dan met 70 kanonnen. Toentertijd bouwde men daar 4 erg grote oorlogsschepen. Het verdient echter aandacht hoe men de schepen bouwt, nl. men slaat grote balken de grond in en daarop bouwt men de schepen, vandaar duwt men met grote krachtsinspanning deze verschrikkelijk zware bouwsels het water in.

De Beurs is een gebouw, helemaal opgetrokken in de vorm van een mooi kasteel, gebouwd met vierkante, mooi gehouwen stenen. Het doet weinig onder voor de Amsterdamse. Ook hier komen de handelaren 's middags omstreeks één uur samen. Hiernaast zag ik in kooien minstens 300 kanaries en mooie schilderijen.

Beroemd is het Theatrum Anatomicum, waar men voor 4 stuivers binnen kan gaan. Onder vele zeldzaamheden zijn hier: 1. allerlei grote, kleine skeletten, zowel van mensen als van andere [!] dieren. 2. Tweelingen en andersoortige kinderen, wonderlijk van vorm. 3. Een tweehoofdige vos, beer en kalf. 4. Een viervoetige vogel, een zesvoetige aap. 5. Alle inwendige organen van de mens; vele buitengewone ledematen. 6. Samengegroeide kinderen, net zoals die van Szönyi waren. 7. Laarzen, schoeisel van vele nationaliteiten. Van de mensenhuid van een Chinees; van boomschors &c. 8. Velerlei hoorns zoals die van de Unicornis &c. 9. Een schip van de huid van zee-piraten; messen van hun kapiteins. 10 Het beschilderde hoofd van een verschrikkelijk grote kerel, wiens lengte anderhalve span was. Hij was 37 jaar. Z'n schoeisel is er ook, erg groot. Het schoeisel van een zeer groot 10-jarig kind. 11. Op sterk

water gezet zijn er veel wonderlijke gestalten van kinderen, dieren, slangen, &c. Onder andere ook twee hoofden van piraten, die zelfs nu nog de mens schrik aanjagen. 12. Het allerwonderlijkste is echter wat men in een langwerpig glas bewaard houdt, nl. een penis virilis van 22 duim lang, waarvan de eikel en al het overige buitengewoon groot en dik is. Deze was van een Moor. 13. Hiernaast in een ander glas een vulva muliebris, die dubbel is, enerzijds de *Rima Labiorum majorum*, daaronder anderzijds de *Orificium Vaginae*, zowel de vagina als de uterus zijn dubbel, ze zijn echter niet recht onder de *Apertura* gelegen, maar aan de zijkant onder de *Nymphae*.

Vanuit het *Theatrum* is er een opening naar een andere *Camera*, waar veel soorten mensen, vrouwen, zijn, opgezet in hun eigen huid, zowel gekleed als naakt. Hier is een vrouw die haar eigen kind vermoord heeft &c. Een gehangene, de strop ook nu nog om zijn nek. Een grote *Hermafrodit*, met een afschuwelijk uitsteeksel uit zijn schaamdelen. Een mens op de rug van een of ander dier; dat is een skelet. Die *Saraceen* van wie dat grote lichaamsdeel was, nro. 12, was zelf niet groot; zijn ballen waren groter dan een kalkoenenei. De penis is er van hout bijgemaakt precies naar de echte, die op sterk water staat. Hier kon je door een *Camera Obscura* mooi de menigte zien die op de Rotterdamse markt krioelde.'

Het is misschien aardig ook een en ander te vermelden over de kosten die men maakte bij 'een daagje Rotterdam'. Iets daarvan laat ons het kasboek van baron Pál Teleki zien. Zeker is dit niet representatief voor de uitgaven die de gemiddelde Hongaarse student hier deed, want deze jonge baron was de telg van een bijzonder aanzienlijk en rijk geslacht en reisde ook steeds met een student-bediende.

Op 13 mei 1697 's middags om 5 uur vertrokken zij uit Den Haag naar Rotterdam. Voor de schuit betaalden ze 16 stuivers, voor kruiers op drie plaatsen 15 stuivers en voor kruiers in de restaurants 5 stuivers. 's Avonds om 11 uur kwamen zij in Rotterdam aan en zij bleven hier tot 15 mei 's middags 5 uur. Hun uitgaven gedurende dit korte verblijf voor kamer, logies, eten, tabak en pijp bedroegen 5 fl. en 6 st. Daar kwam nog eens fl. 1 bij door een gift aan een rondzwervende Hongaarse soldaat, door de aankoop van wijn en tip voor bedienden.⁴⁹⁾

Dat het verblijf in Rotterdam wat kostte, was door iedere bezoeker ingecalculeerd, maar dan wilde men er ook wel graag wat

goeds voor terug hebben. De theologie-student János Miskolczy-Szűgyártó betaalde omstreeks 1715 in Rotterdam voor zijn middageten, weliswaar met een scheutje wijn erbij, 9 stuivers en drie duiten. Maar hij klaagt er met name over dat het alles bij elkaar een zeer schrale kost was.

De jonge graaf József Teleki betaalde 29 juli 1760 voor een overnachting, maaltijd, thee en koffie 's avonds (die hij, zoals hij opmerkt, niet placht op te drinken) in het 'Schweinshoof' voor hem en zijn bediende 2 fl. en 54 st.⁵⁰⁾ Alleen een middagmaal voor twee personen in het 'Schweinshoff' kostte hem 29 augustus 1760 1 fl. en 30 st.⁵¹⁾

Vanzelfsprekend bedroegen de uitgaven die men in Rotterdam deed heel wat minder als men slechts op doortocht was. Op weg naar Brielle en Engeland komt Pál Teleki met zijn reisgenoot 21 mei 1697 opnieuw door Rotterdam en dan zijn de kosten slechts 3 fl. en 1 st., inclusief de aanschaf van een Frans woordenboek.⁵²⁾

Maar na de zeereis terug uit Engeland verbleven zij van 6 tot 8 oktober opnieuw in Rotterdam en dan zijn de uitgaven weer aanzienlijk, nl. in totaal 13 fl. en 4 st. Daar is dan wel bij inbegrepen dat zij voor dat geld ook 'Reisvik' (Rijswijk) hebben bewonderd, in het koffiehuis en bij de kapper zijn geweest, de beelden van de koningen hebben bekeken en zich twee boeken hebben aangeschaft.⁵³⁾

Impressies over Rotterdammers en Nederlanders in het algemeen
De schets van de indrukken die Zevenburgse en Hongaarse studenten in de zeventiende en achttiende eeuw in de Nederlanden opdeden, zou echter niet compleet zijn als we tenslotte niet ook enkele van die waarnemingen zouden doorgeven die zij deden met betrekking tot de mensen die Rotterdam en Holland en de andere provincies bevolkten.

Misschien zeggen deze waarnemingen iets over hoe de Rotterdammers en Nederlanders toen waren, zelfs iets over hoe zij zich in de loop van die eeuwen ontwikkelden en wellicht ook nog iets over hoe wij zijn... Misschien zeggen deze waarnemingen ook wel het een en ander over de Zevenburgers en Hongaren zelf... Hoe het ook zij, tot leringhe ende vermaeck komen hier een paar van zulke waarnemingen.

Tegen het einde van de zeventiende eeuw vat Mihály Bethlen zijn mening over de Nederlanders kort en bondig als volgt samen: 'een

grote, rijke, vrije, mooie, strijdvaardige republiek, maar de grond is er slecht, het leven duur, een volk van pingelaars, dat velerlei confessies heeft; desniettegenstaande is de gereformeerde godsdienst de machtigste en de overige godsdiensten worden slechts in het geheim uitgeoefend. Men vreest God en erkent slechts Deze boven zich.'⁵⁴)

Graaf József Teleki noteerde in zijn dagboek in 1760 o.a. de volgende waarnemingen over de Nederlanders: 'De hele dag had ik niets gegeten tot 's avonds toe ... Een paar Nederlanders zaten echter vlak voor mijn neus erg smakelijk een of andere platte, droge vis te eten. Maar geen van hen bood mij iets aan. Toen ook heb ik ervaren hoeveel de medemenselijkheid van de doorsnee-Hollander waard is...'

Op een keer voelde onze graaf zich niet helemaal goed en hij wilde daarom in de trekschuit graag met iemand van plaats ruilen. Toen hij daarom vroeg, kreeg hij, zo verhaalt hij verbolgen, ten antwoord: 'Ne min Herr, want, - zo zei de aangesprokene -, dit is mijn plaats.'

In de 60 jaar die er verlopen waren sinds de eerdere waarneming van Mihály Bethlen moet er iets met de Nederlanders gebeurd zijn, want bij de viering van Leidens ontzet op 3 okt. 1760 constateerde József Teleki: 'Hoezeer verschillen van de toen strijdbare en moedige Hollanders die van tegenwoordig, die door de handel helemaal verwekelijkt zijn.'⁵⁵)

Het meest uitgebreid in de beschrijving van zijn impressies van de Nederlanders is weer József Keresztesi. Tot besluit geven we hier enkele van zijn vele waarnemingen door, onder het motto: wie lacht niet die zichzelf bezielt, vooral in de spiegel van andermans ogen!...

'...want zoals men hier in staat is de meest verschillende belastingen uit te vinden en overal munt uit weet te slaan, dat kan men nergens op deze wereld...'

'De Nederlanders zijn van nature sullig, ze worden niet gauw boos, ze zijn niet opgewekt, ze hebben aanleg voor alle wetenschappen en ambachten, waarbij ze in alles de voorste plaats najagen; de deugdzame bescheidenheid verzuimen zij vaak, in het bijzonder jegens vreemdelingen...'

'Al de deugden waarover men beschikt worden door dat ene, die mateloze schraperigheid bezoedeld: want van de kleinste tot de

grootste stemmen zij overeen in het, op alle manieren en langs alle - zelfs ook onwettige - wegen, uit zijn op geld. Daarvoor leven ze, daarvoor sterven ze, daarvoor sidderen ze zo, dat men kan zeggen dat het goud geel is geworden van angst dat de Nederlanders het in hun geldkist zouden opsluiten. Als verloren beschouwt de Nederlander ieder uur waarin hij niet, al was het maar één duit, kan verdienen... Zelfs datgene wat op zichzelf genomen ook een deugd zou kunnen zijn, zoals gematigdheid, verkeert onder hen in een ondeugd, omdat de voornaamste bron slecht is, nl. omdat zij schraperig zijn. Vaak doen zij aan de vreemdelingen goed, maar dan wel weer met het oog daarop, dat zij met weinig veel kunnen verdienen...'

'De Nederlandse vrouwen overtreffen zelfs de Farizeeën in de vele reinigingen. Het is niet onder woorden te brengen hoe schoon en netjes zij de huizen en alle vaatwerk houden. Als regel boenen zij iedere week tweemaal het gehele huis, zij schuren en poetsen het, vegen en schuieren de muren, schudden op straat het stof uit de tapijten en matten en kloppen ze uit. De ramen wassen zij met een waterspuit...'

'De Nederlandse tafel is zo sober, dat het moeilijk te geloven is... De natuur die aan de Hongaarse keuken is gewend, gruwelt van dit alles, maar de honger verhelpt zelfs dit... Wie in zijn vaderland geen eetlust heeft of wie last heeft van dikte, die kome slechts naar de Nederlanden: het eerste komt gewis en het tweede verdwijnt vast en zeker.'

'In de Nederlanden wordt aan allerlei confessies de vrije uitoefening toegestaan, men dwingt niemand tot iets... Ieder gelooft wat hij wil, vooral in Amsterdam...'

'Wat de eredienst van de Gereformeerden betreft: deze zijn behoorlijk vurig, vooral in het geven van aalmoezen, voor de inzameling waarvan men ook hier in de kerken een collectezak met een rinkelbelletje eraan gebruikt...'

NOTEN

1) Zie mijn dissertatie over de Nederlandse Academies en het Zevenburgse Protestantisme in de achttiende eeuw: *A Németalföldi akadémiák és az Erdélyi Protestantizmus a XVIII. században, 1690-1795* (Cluj/Kolozsvár 1979) en de daar vermelde literatuur.

2) Zie Tonk Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban* (Bukarest 1979).

3) Zie naast mijn eerder vermelde dissertatie ook mijn artikel 'Ontmoetingen met Zevenburgse en Hongaarse studenten te Franeker', in: *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese Hogeschool* (red. G.Th. Jensma e.a.) (Leeuwarden 1985) 90-101.

4) Zie mijn onderzoek 'Hungarian medical students in the Netherlands in the 18th century', in: *Hungarian-Dutch contacts in Medicine since the Epoch of Herman Boerhaave. Proceedings of Symposium 13 Oct. 1994 under the auspices of the Emil Starkenstein Foundation ... and The Mikes Kelemen Kör. . . Royal Netherlands Academy of Arts and Science* (Amsterdam 1995) 29-53.

5) *Belgii confoederati respublica seu Gelriae, Hollandiae, Zelandi, Trajecti, Frisiorum, Transisulariae, Groningae chorographica descriptio* (Lugduni Batavorum. Ex officina Elzeviriana. 1630).

6) Dit artikel is de bredere uitwerking van de artikelen 'Rotterdam met andermans ogen', die verschenen in *Hervormd Zuid, Kerkblad voor Rotterdam-Zuid*, 20ste jg., nr. 16, 29 aug. 1986, pp. 1 en 3; nr. 17, 12 sept. 1986, pp. 1 en 3; nr. 18, 26 sept. 1986, pp. 1 en 5.

7) Zie fragmenten van zijn dagboek in: *Utazások a régi Európában. Peregrinációs levelek, útleírások és útinaplók (1580- 1709). Válogatta, előszóval és jegyzetekkel ellátta Binder Pál* (Bukarest 1976) 91-108. Voor de volledige uitgave van dit dagboek, zie: 'Haller Gábor naplója (1630-1644). Ed. Szabó Károly', in: *Erdélyi Történelmi Adatok. Új folyam I* (Kolozsvár 1862) IV, 4-29.

8) *Apáczai Csere János-Magyar Encyclopaedia. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a magyarázó jegyzeteket írta Szigeti József* (Bukarest 1977) 331.

9) Géza von Antal, 'Het dagboek van een Hongaarsch student, 1714-1716', in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en oudheidkunde*, 5de jg., dl. IX (Den Haag 1922) 107.

10) *Szepsi Csombor Márton összes művei. [= Verzamelde werken van Márton Szepsi Csombor.] Sajtó alá rendezte Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter stb. Régi Magyar Prózái emlékek. 1. köt.* (Budapest 1968). Zie voor vervolg: pp. 198, 199.

11) Zie, ook voor de geschiedenis van de Rotterdamse Illustre School, Mr. H.C. Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam IV* (Zaltbommel 1975) 1207-1214.

12) Zie o.a. Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam (GAR), Archief van de curatoren en de rector van de Latijnse School, inv.nrs. 83 en 115: Album discipulorum Erasmianae scholae en Album discipulorum; Oud Stads Archief (OSA), Resolutiën der vroedschap, inv.nrs. 30 t/m 35; Handschriftenverzameling, cat.nrs. 866, 869, 878 (Paets) en 304, 305, 574 (Bayle); J.B. Kan, 'De Illustre School te Rotterdam', in: *Rotterdamsch Jaarboekje* 1888, 1-96; Chr. Sepp, *Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16e en 17e eeuw*, dl. II, 134 vv.; Hans Bots, 'Pierre Bayle en de Rotterdamse Illustre School 1681-1693', in: *Rotterdams Jaarboekje*

1982, 176-201.; F.R.J. Knetsch, *Pierre Jurieu. Theoloog en politicus der refuge* (Kampen 1967); Elisabeth Labrousse, *Inventaire critique de la correspondance de Pierre Bayle* (Paris 1961); P. Dibon (ed.), *Pierre Bayle. Le philosophe de Rotterdam* (Amsterdam/Parijs 1959).

13) *Keresztesi József naplójegyzetei akadémiai útjáról.* [Dagboekanteeningen van József Keresztesi over zijn academische reis] (Theologiai Szemle, Debrecen) I. évf., 1. sz., 1925, pp. 78-83 (I), 2. sz., pp. 154-160 (II), 3. sz., pp. 262-264 (III), 4. sz., pp. 365-367 (IV), 5.-6.sz., pp. 530-534 (V), II. évf. 1926, 1/2. sz., pp. 707-708 (VI), 3-6. sz., pp. 918-919 (VII); III. évf., 1927, 1-4. sz., pp. 160-161 (VIII), 5-6. sz., pp. 331-338 (IX); IV. évf. 1928, 1-2 sz., pp. 106-109 (X), 3-4 sz., pp. 199-200 (XI), 5-6 sz., pp. 319-320 (XII), 1929 V. évf. 1-3 sz., pp. 182-186 (XIII), 4-6 sz., pp. 376-381 (XIV); VI. évf., 1930, 1-3 sz., pp. 553-556 (XV); 4-6 sz., pp. 764-765 (XVI); VII. évf., 1931, 1-3 sz., pp. 285-286 (XVII); 1931-1932, VII-VIII évf., 1 sz., pp. 380-381 (XVIII); VIII. évf., 1932, 2-6 sz., pp. 542-555 (XIX); X. évf., 1934, 4-6 sz., pp. 336-341 (XX); XI. évf., 1935, 1-6. sz., pp. 144-148 (XXI).

14) *Bethlen Mihály útinaplója [1691-1695].* [Reisdagboek van Mihály Bethlen] Sajtó alá rendezte és az utószót írta Jankovics József (Magyar Helikon 1981) 107.

15) Zie: *Teleki Pál külföldi tanulmányútja.* [De buitenlandse studiereis van Pál Teleki] Levelek, számadások, iratok, 1695-1700. Összeállította és az utószót írta Font Zsuzsa. *Fontes rerum scholasticarum*, III (Szeged 1989) 325.

16) Moet zeer waarschijnlijk gelezen worden als: Bartholomeus van Velzen. Deze was van 1713-1733 hervormd predikant te Rotterdam. Met dank aan J. Vooijs te Rotterdam voor deze informatie.

17) *Kérészi István omniáriuma. Kisérő tanulmánnyal közreadja Lázár István Dávid* (Szeged 1989). Peregrinatio Hungarorum 4, 15. Vertaling: 'Gij zult overwinnen de afgunst door de deugd, het kwade door de vroomheid, de haters door genegenheid, God door hoop en gebeden. Aan de eerwaarde zeer geachte en geleerde heer eigenaar is dit bij zijn vererende doortocht als groet van hoogachting en liefde toegewenst door Wilhelmus fon Vezén [Bartholomaeus van Velzen], Hervormd Predikant te Rotterdam.'

18) Kérészi, *a.w.*, 49.

19) *A.w.*, 48.

20) *A.w.*, 107.

21) *A.w.*, IX.

22) Zie o.a. de brief van de medische student István Enyedi dd. 25 okt. 1720, *Peregrinuslevelek [= Brieven van peregrini]. 1711-1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak.* Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 6 (Szeged 1980) 173.

23) *A.w.*, 50.

24) *A.w.*, 105, 106.

25) *Egy Erdélyi gróf a felvilágosult Európában. Teleki József utazásai 1759-1761. [De reizen van József Teleki] Sajtó alá rendezte stb. Tolnai Gábor. Régi Magyar Prózái emlékek, 7. köt (Budapest 1987) 154, 155.*

26) Ds. Lambertus Evenhuis was hervormd predikant te IJsselmonde van 1740 tot 1765, in welk jaar hij op beschuldiging van overspel is afgezet. Met dank aan J. Plaisier, beheerder van het archief van de Hervormde gemeente te IJsselmonde, voor deze informatie.

27) De zgn. Teleki-Téka in Tîrgu Mures (Hong.: Marosvásárhely), alwaar een van de grootste verzamelingen van Europese literatuur uit de achttiende eeuw bewaard wordt, uit het bezit van genoemde Sámuel Teleki. Zie: *Teleki Sámuel és a Teleki Téka. A leveleket válogatta stb. Deé Nagy Anikó* (Bukarest 1976). Zie ook: Ferenc Postma, *De Teleki-Bolyai Bibliothek te Tîrgu Mures - Marosvásárhely (Transylvanië-Zevenburgen). 'Waar de tijd stil stond en het boek ongerept bleef', in: Een boek heeft een rug. Studies voor Ferenc Postma op het grensgebied van theologie, bibliofilie en universiteitsgeschiedenis ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag.* Red. Margriet Gosker (Zoetermeer 1995) 81-84.

28) A.w., 199, 200.

29) 'Anikó Deé Nagy-Dutch cultural remains in Marosvásárhely', in: *Een boek heeft een rug*, 74-79.

30) *Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Etc.*, 304.

31) Zie a.w., 190.

32) A.w., 307.

33) A.w., 288, 289.

34) A.w., 327.

35) A.w., 199.

36) Ms. 529. Zie ook W.J. Kühler, *Socinianisme in Nederland* (Leiden 1912) 205, en Kelemen Gál, *A Kolozsvári Unitárius Kollégium Története (1568-1900)* II. Köt (Kolozsvár 1935).

37) A.w., IX.

38) A.w., 104.

39) A.w., 48.

40) A.w., 155, 299.

41) A.w., 107.

42) A.w., X.

43) *Egy Erdélyi gróf a felvilágosult Európában. (Teleki József utazásai, 1759-1761.) Sajtó alá rendezte stb. Tolnai Gábor [Reisdagboek van graaf József Teleki]* (Budapest 1987) 23, 24, 25.

44) A.w., 299.

45) A.w., 292.

46) A.w., IX.

47) A.w., 23, 24, 25.

48) A.w., X.

49) A.w., 294, 295.

50) A.w., 292.

- 51) *A.w.*, 295.
- 52) *A.w.*, 296.
- 53) *A.w.*, 300, 290.
- 54) *A.w.*, 50, 51.
- 55) *A.w.*, 27 sept. 1760.